

SOTSIOLINGVISTIKA VA UNING OMMAGA TA'SIRI

Aliyeva Munisa Shavkat qizi

*Nizomiy nomidagi Toshkent davlat
pedagogika universiteti 4- kurs O'zbek tili va
adabiyoti yo'nalishi talabasi.*

Ilmiy rahbar: Abdujabborova Feruza

Nizomiy nomidagi TDPU f.f.dotsenti

Anotatsiya: *O'zbekistonda fan sifatida Sotsiolingvistika va sotsiolingvistik tadqiqotlar endigina rivojlanib kelmoqsa. O'tgan asrning 70— 80y.laridagi ayrim sotsiolingvistik izlanishlar bir tomonlama — o'sha vaqtdagi til siyosati nuqtai nazari va talablari asosida olib borilgan. Sotsiolingvistika va uning ommaga ta'siri.*

Kalit so'zlar: *sotsiolingvistika, sotsiologiya, jamiyatshunoslik, lisoniy, ekzogloss, endogloss, bilingvizm, diglossiya va boshqalar.*

Sotsiolingvistika (lot *societas* — jamiyat va *lingvistika*) — tilshunoslik, sotsiologiya (jamiyatshunoslik), ijtimoiy psixologiya va etn. fanlari tutashmasida rivojlanuvchi va tilning ijtimoiy tabiati, uning ijtimoiy vazifalari, ijtimoiy omillarning tilga ta'sir ko'rsatish mexanizmi hamda tilning jamiyat hayotida tutgan o'rni bilan bog'liq ko'plab muammolar majmuini o'rganuvchi ilmiynazariy soha. Ushbu muammolarning ayrimlari (mas, "til va jamiyat") umumiy tilshunoslik doirasida ham o'rganiladi. S.ning fanlararo maqomi u foydalanadigan tushunchalar majmuida namoyon bo'ladi. Chunonchi, sotsiolingvistik taxlilning asosiy tushunchasi deb karaladigan til jamoasi ham ijtimoiy, ham lisoniy belgilar asosida aniklanadi.

Sotsiolingvistikaning eng muhim tushunchalaridan biri lisoniy vaziyat tushunchasi bo'lib, u muayyan etnik birliklar yoki ma'muriyhududiy birlashmalarda muomalaaloka izchilligini ta'minlaydigan tilning (tillar, mintaqaviy umumiy tillar, hududiy va ijtimoiy lahjalarning) yashash shakllari majmui sifatida ta'riflanadi. Lisoniy vaziyatning ekzogloss (turli tillar majmulari) va endogloss (muayyan bir tildagi kichik tizimlar majmulari) guruhlari farqlanadi.

Hozirgi Sotsiolingvistika e'tibor qaratishi zarur bo'lgan eng muhim muammolarga quyidagilarni kiritish mumkin: til va millatning o'zaro ta'sirlashuvi; til va madaniyatning aloqasi va o'zaro ta'sirlashuvi; bilingvizm (ikki tillilik) va diglossiya (bir tilning bir - biriga ijtimoiy qarshi qo'yilgan turli xil kichik tizimlarining o'zaro ta'siri)ning ijtimoiy jihatlari muammosi; til siyosati muammosi (davlat, ijtimoiy guruhlar tomonidan tillarning yoki til

tizimchalarining funksional taqsimlanishini o‘zgartirish yoki saklab qolish maqsadida, yangi lisoniy me‘yorlarni joriy qilish yoki eskilarini saqlab qolish maqsadida amalga oshiradigan choratadbirlar majmui) va boshqa.

O‘zbekistonda fan sifatida Sotsiolingvistika va sotsiolingvistik tadqiqotlar endigina rivojlanib kelmoqsa. O‘tgan asrning 70— 80y.laridagi ayrim sotsiolingvistik izlanishlar bir tomonlama — o‘sha vaqtdagi til siyosati nuqtai nazari va talablari asosida olib borilgan.

Sotsiolingvistikada grammatika hal qiluvchi omil emas. Sotsiolingvist grammatikani to‘la-to‘kis rad etmaydi, lekin uni birinchi planga qo‘ymaydi, grammatikadan ko‘ra lisoniy vositalarning ijtimoiy axborot qiymati muhimroq o‘rin egallaydi. Shuning uchun sotsial tilshunoslik tilning qurilishi va tuzilishi haqidagi fan bo‘lsa, sotsiolingvistika bevosita nutq, tildan unumli foydalanish jarayoni haqidagi sohadir. Sotsiolingvistikadagi jamiyat tushunchasi sotsial lingvistikadagi jamiyat tushunchasidan ancha tor. Bunda jamiyat deganda muayyan nutq jarayoni ishtirokchilari, bu nutq sharoiti tushuniladi. Sotsiolingvistika sotsial tilshunoslikdan keskin farqlaridan biri nutq vaziyati-ya‘ni nutq jarayoniga alohida diqqat-e‘tibor qaratishdir. Sotsial tilshunoslik nuqtayi nazaridan bu ish to‘g‘ri emas. Zeroki, sotsial tilshunoslik tilning ichki tizimi, uning birliklari va qurilishi bilan shug‘ullanar edi. Sotsial lingvistika fanologik sistema birliklaridan tortib butun til strukturasi gacha bo‘lgan barcha til hodisalarini ijtimoiy shartlashgan hodisalar deb qaraydi.

2. Sotsiolingvistika sotsial lingvistikadan nima bilan farqlanadi? Sotsiolingvistika sotsial tilshunoslikdan keskin farqlaridan biri nutq vaziyati-ya‘ni nutq jarayoniga alohida diqqat-e‘tibor qaratishdir. Sotsiolingvist grammatikani to‘la-to‘kis rad etmaydi, lekin uni birinchi planga qo‘ymaydi, grammatikadan ko‘ra lisoniy vositalarning ijtimoiy axborot qiymati muhimroq o‘rin egallaydi. Shuning uchun sotsial tilshunoslik tilning qurilishi va tuzilishi haqidagi fan bo‘lsa, sotsiolingvistika bevosita nutq, tildan unumli foydalanish jarayoni haqidagi sohadir. Sotsiolingvistikadagi jamiyat tushunchasi sotsial lingvistikadagi jamiyat tushunchasidan ancha tor.

Sotsiolingvistika nutqni topiklar asosida o‘rganish sohasini ilgari suradi. Topiklar jonli muloqot yoki uning aksi parchalaridir. Sotsiolingvistikaning tadqiq manbayi ham topiklardir. Shuning uchun sotsiolingvistika zaruriy ehtiyoj, oddiy muomala- muloqat uchun xorijiy tillarni o‘zlashtirishning serunum yo‘llarini ishlab chiqadi va tezda amaliy foydalanish ehtiyojlarini qondirish usullarini ishlab tavsiya qila oladi. Umuman, otsial tilshunoslik bilan sotsiolingvistika orasidagi farq ana shulardan iborat.

3. Sotsiolingvistika qanday muammolarni hal qilishga xizmat qiladi? “Sotsiolingvistika (lotinch soctios-jamiyat va lingvistika) – tilshunoslik,

sotsiologiya (jamiyatshunoslik), ijtimoiy psixologiya, etnografiya fanlari tutashmasida rivojlanuvchi va tilning ijtimoiy tabiati, uning ijtimoiy vazifalari, ijtimoiy omillarning tilga ta'sir ko'rsatish mexanizmi hamda tilning jamiyat hayotida tutgan o'rni bilan bog'liq ko'plab muommolarni o'rganuvchi ijtimoiy nazariy sohadir. Sotsiolingvistikaning eng muhim vazifalaridan biri- tildagi o'zgarishlarni jamiyatdagi o'zgarishlar bilan bevosita bog'liq ekanligini o'rganishdir.

4. Til va jamiyat o'rtasidagi munosabat qanday? Til jamiyatda paydo bo'lganidan boshlab ijtimoiy xarakterga ega. Chunki til kishilar jamoasida ijtimoiy mehnat jarayonida vujudga kelgan bo'lib, o'zaro aloqa bog'lash, fikr almashishga xizmat qiladi. Til faqat jamiyatda, odamlar o'rtasidagina mavjud bo'lgan ijtimoiy quroldir. Tilning taqdiri jamiyat taqdiri bilan bog'langan. Jamiyat yo'q ekan, til ham bo'lmaydi. Til kishilik jamiyatining asrlar davomidagi tarixiy-ijtimoiy tajribasi asosida yuzaga kelgan ijtimoiy hodisadir. Til va jamiyat taraqqiyoti uzviy bog'liqdir. Jamiyatda ro'y beradigan har qanday voqealik, ma'lum ma'noda tilde o'z ifodasini topadi. Tilning ijtimoiy tabiati uning mavjud bo'lishi hamda jamiyat manfaatlariga xizmat qilishida namoyon bo'ladi. Tilning paydo bo'lishi va rivojlanishi insoniyat jamiyati bilan mustahkam bog'liq. Til insoniyat tarixi qadar qadimiydir. Ta'kidlanganidek, til jamiyat taraqqiyoti bilan rivojlanadi, tilning grammatik qurilishi takomillasha boradi. Til taraqqiyoti jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'langan. Kishilik tarixidan ma'lumki, avval urug'dosh tili, keyin qabila tili, elat, xalq va millat tili shakllangan.

5. Til jamiyati deganda nima tushuniladi? Kishilik jamiyati taraqqiyoti davomida aloqa` munosabat vositasi bo'lgan tilning jamiyatga bolgan nisbatini turlicha zohlashgan. har xil fikrlar, turli nazariyalar vujudga kelgan. ba'zi guruhlar tilni tirik organism sifatida tushunishgan. Ba'zilari o'zgarmas voqealik sifatida qarashgan. Jamiyat bo'lib uyushgan kishilargina aloqa-munisabat vositasi bo'lgan tilga ega. Til kishilik jamiyatining asrlar davomida butun tarixiy jarayonida ma'lum bir guruh tomonidan emas, balki butun jamiyat va jamiyatning a'zolari tomonidan shakllantirilgan ijtimoiy hodisadir. Shu bilan birga, til biror davrning, biror ijtimoiy-iqtisodiy jamiyatning mahsuli bo'lmay, balki, jamiyatdagi turli tabaqa vakillari uchun bab-baravar xizmat qiladi. Tilning kishilik jamiyatidagi o'rnini madaniy-ma'naviy soha taraqqiyotidagi ahamiyatini belgilash tilning asosiy vazifalarini to'g'ri ta'riflashga asoslanadi.

6. Sotsiolingvistik jamiyat nima? Sotsiolingvistikada jamiyat deganda nafaqat jamiyati, balki so'zlovchi va tinglovchi mabnsob bo'lgan ijtimoiy-madaniy hamda kasbiy tabaqa ham tushuniladi. Zeroki, bu tabaqalarda nutq ixtisoslashadi. Sotsiolingvistik jamiyat deganda faqat nutq jarayoni, uning

ishtirokchilari tushuniladi degan bir tomonlama xulosa chiqarmaslik kerak. Jamiyatda ko'p tillilik, qardosh va noqardosh tillarning bir-biriga ta'siri masalasi ham sotsiolingvistikada til va jamiyat munosabatlari doirasida o'rganiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ле Бон Гюстав. Психология народов и масс. – Москва, 2000.
2. Крыско Г.М. Социальная психология. – Москва, 2010.
3. Парыгин В.Д. Основы социально-психологической теории. – Москва, 2001.
4. Петровский А.В. Социальная психология. – Москва, 2003.